

BINDEELEMENTER I DANSKE NOMINALKOMPOSITA

ANDRZEJ SZUBERT

Adam Mickiewicz University, Poznań

ABSTRACT. The aim of the article is to present the phenomenon of linking elements in Danish nominal compounds. The article presents the possible linking elements being used in Danish nominal compounds and tries to show the mechanisms in the choice of a particular linking element. There is also a discussion, whether we have to do with linking elements or inflexion in Danish nominal compounds. As a part of the conclusion some statistics on the linking elements in Danish nominal compounds is shown.

Komposita er et naturligt fænomen i de germanske sprog. For at kunne fortolke et kompositums betydning er det vigtigt at vide, hvilke ordklasser en sammensætning består af. I dansk ved man ofte ikke, om førsteledet er et verbum eller et substantiv (fx *prøverum*), eller et substantiv eller et adjektiv (fx *sygehus*).

Men inden jeg omtaler ordklasserne, vil jeg først diskutere bindeelementer. De kan betragtes som interfikser. De har ingen semantisk betydning og forbinder kun første- og andenkonstituent.

I dansk er der flere muligheder for at koble to stammer sammen for at danne et kompositum. Det er

- Ø - (fx *ledsætning*),
- -s- (fx *sætningsled*),
- -e- (fx *skriveredskab*),
- -er- (fx *pariserbøf*),
- sjældnere -n- (fx *rosenolie*).

Eksempler som *leidnerflaske*, *meissnerporcelæn* kan være under påvirkning af tysk (*Meissner Porzellan*, *Leipziger Messe*), selvom det er ordgrupper i tysk,

og *-er* er et suffiks, men det danske *-er-* er et bindeelement og skal betragtes som interfiks.

Fugeelementerne betragtes forskelligt. For J. Holt (1956) er *-s-* en genitivmarkering. Aa. Hansen betragter *-s-* som en genitivendelse (fx *en præstegårds have* > *en præstegårdshave*, *en mands stemme* > *en mandsstemme*), dvs. *-s-*fugen har en grammatisk funktion.

Hvis det er tilfældet, skal man også kunne betragte *-e-* som bl.a. en adjektivisk endelse, men jeg tror ikke på, at det er holdbart. Brugen af *-s-*fugen i tysk taler imod denne tese, dvs. i komposita med første led i femininum (fx *Meinungsfreiheit*). Genitivendelsen *-s* bruges kun for substantiver i maskulinum og neutrum. Dette behøver selvfølgelig ikke at være et argument for dansk, men jeg går ud fra, at de germanske sprog er beslægtet med hinanden, og at mekanismer og principper i det mindste ligner hinanden lidt.

Det kan ikke bevises, at fugeelementer skal opfattes som nogen som helst bøjningsmarkører. For N. Morciniec (1964: 53) spiller fugeelementer ingen betydelig rolle i tysk. De har ingen systematiske, nødvendige funktioner.

Historisk set er *-e-*et også en genitivendelse, men derudover er det ikke nemt at vide, om *-e-*et er en pluralisendelse eller en adjektivisk bestemthedsendelse.

Den nævnte *præstegård* er et sted, hvor der bor *en præst* eller flere *præster*. Formen **præste* findes ikke, så *-e-* skal betragtes som et fugeelement og ikke som en fleksionsendelse.

I *gulerod* kan *-e-*et hverken være en genitiv- eller pluralisendelse, fordi førsteledet er et adjektiv. Pluralis hedder jo *gulerødder*. Man kan eventuelt overveje, om man har at gøre med en definit bøjning af adjektivet – og en sammenrykning af frasen *den gule rod*.

Det er problematisk at klassificere fugeelementerne. De kan betragtes som interfikser (intermorfe), da de ikke kan opfattes som dele af en stamme eller som en fleksionsendelse. Der findes ingen regler for brugen af dem, heller ikke i andre germanske sprog.

H. Galberg Jacobsen & P. Skyum-Nielsen (2007) siger følgende om emnet:

I nogle sammensætninger er der indskudt bindebogstaver, først og fremmest *-s-* eller *-e-* mellem sammensætningsleddene, fx *hegn-s-pæl*, *lys-e-gul*. Bindebogstaverne tælles ikke med ved todelingerne af ordene, men de kan give nyttige fingerpeg, når ordene skal todeles. (2007: 93)

P. Diderichsen (1946) henviser til historiske forhold og giver ikke nogen regler for brugen af bindebogstaver, bortset fra én, der siger, at man ved flere gange sammensatte komposita bruger et *-s-* før det sidste led:

Fordelingen af de forskellige Adledstyper er væsentlig historisk bestemt og kan ikke formuleres i simple Regler. Det eneste nogenlunde gennemførte Princip er, at et substantivisk Adled har *-s-*, hvis det selv er en Afledning eller en Sammensætning: *Rødvins-glas* (: *Vinglas*) | *Bomulds-kjole* (: *Uldkjole*) | *Rensnings-anlæg* (*Kloak-anlæg*); kun hvis Førsteledet ender paa *-er*, mangler *-s-*: *Skomager-værksted*. (1946: 246)

Ifølge P. Diderichsen (1946:246) forekommer kompositas led "(...) i Rodform, naar ikke særlige Forhold gør sig gældende."

P. Skautrup (1968) bekræfter tesen om, at der ikke findes regler for brugen og valget af fugeelementer:

Helt klart afgrænsede regler for brugen af de tre hovedtyper: stammesammensætning, s-komposition og e-komposition, findes ikke. Analogier (efter ældre dannelser), påvirkninger udefra (især tysk) og lydlige vanskeligheder kan spille ind. Betydningsmæssige grunde for en form kan nu kun svagt spores ved e-komposition. (1968: 264)

L. Bauer (1978:97) henviser til M. Kristensen og mener, at det formelle aspekt af komposita for mange lingvister er: "(...) simply a discussion of the linking elements in Danish compounds".

Aa. Hansen (1967 II: 296) nævner tre muligheder for sammensætninger:

- a) uændret form: *bogbind*.
- b) s-form: *dagsrejse*.
- c) e-form: *ravnekrog*.

Hertil kommer "særtilfælde", som han kalder dem. Men det er normalt, at førsteledet forekommer i grundformen. Aa. Hansen (1967 II) nævner eksemplet *mand-* som førsteled og viser, at alle tre muligheder for sammensætning bruges i dette tilfælde:

mands- især svarende til en subjektiv genitiv: *mandsansigt*, *-arbejde*, *-dragt*, *-sang*, *-stolthed*, *-støvler*, *-væsen*, osv.; *mand-* bl.a. svarende til en objektiv genitiv: *manddrab*, *mandtal*, men også i andre tilfælde: *mandfolk*, *mandkøn*; *mande-* bruges dels i sammensætninger som *mandebod*, *-fald*, *-hul*, dels i tilfælde hvor første led har funktion som et kvalitetsangivende adjektiv: en *mandecigar*, en *mandesjus* osv. (Aa. Hansen 1967 II: 298)

Han begrundet denne forskellige brug med leddenes semantiske funktion. Bortset fra hovedbindeelementer (-s-, -e- og nul) nævner han også nogle andre, der er rækkedannende, men kun med enkelte eksempler:

-(e)n i *bakkenbart*, *blikkenslager* (alle andre ord har *blik-*), *børstenbinder* (ellers *børste-*), (spøgende, nedsettende:) *diskenspringer*, *flottenberg*, *-hejmer*, *fyrstendømme* (men: *fyrsteslægt* osv.), *ærenpris* (ellers *ære-*, og *æres-*), *galgenfrist*, *-fugl*, *-humor* ofl. (men: *galgebakke*, *-bjælke* osv.), (...) og sammensætninger med *rose*: *rosenbuket*, *-busk*, *-gård*, *-gartner* osv. (ibid. s. 299).

Han betragter uheldigvis *-dømme* i *fyrstendømme* som en substantivisk stamme. Men det skal opfattes som suffiks.

I dansk findes der eksempler på komposita, hvor bindebogstavet differentierer betydningen. Det er ikke fordi, at de selv har en betydning, men de semantiske forskelle vises trods alt ved nogle komposita. Dette skal betragtes som enkelttilfælde og ikke som et princip, sml.

dagrejse 'rejse, som foregår om dagen' vs. *dagsrejse* 'rejse, som tager en dag' / 'en endags rejse',
papirkurv 'kurv til papir' vs. *papirskurv* 'kurv, som er lavet af papir',
landmand 'bonde' vs. *landsmand* 'person, som kommer fra samme land' (som også i tysk – *Landmann* vs. *Landsmann*),
tidløs 'noget der ikke forældes, men altid er på mode' vs. *tidsløs* 'noget der eksisterer uden tid'.

På den anden side findes der eksempler, hvor fugeelementet ikke er betydnings-differentierende, fx *sand(s)korn*, *butik(s)kæde*.

Der er også eksempler, hvor der ikke findes noget bindeelement, selvom man måske skulle tro det:

isslag ('regn der slår ned som is') vs. *islag* ('lag af is').

Vi har med to forskellige stammer at gøre i eksemplerne (sml. *slag* vs. *lag*), og begge komposita er bundet sammen med et nul morfem.

Somme tider kan forskelle i brugen af fugeelementer have en stilistisk mening. Således skal fx *videndeling*, altså uden *-s-*, være noget finere end formen med *-s-* (*vidensdeling*). Men begge former er efter Retskrivningsordbogen lige korrekte, fordi der er valgfrihed ved komposita med *viden(s)-* som første led.

Det andet problem, jeg gerne vil se lidt nærmere på, er første leds ordklasse. Ud fra formen kan man ikke afgøre, om *prøveglas* består af substantivet *prøve* eller verbalstammen *prøv-* og bindebogstavet *-e-*. Hvis vi har at gøre med det første tilfælde, kan betydningen være 'et glas til at opbevare prøver i', og hvis vi har at gøre med det andet, vil dets betydning være 'et glas at prøve i'.

I tilfælde af *regneopgave* er der ikke nogen tvivl, og fortolkningen henviser til verbet *regne* (ikke substantivet *regn* som nedbør, eller hermed forbundet med verbalstammen *regn-*). Somme tider er det svært at se, om et kompositum består af et verbum og et substantiv eller af to substantiver fx *badekåbe*. Man kan fortolke dette kompositum på to måder:

bad-e-kåbe (subst. + *-e-* + subst.) eller (verbum + *-e-* + subst.).

Morfologisk set bruges verber som førsteled i stammeform, dvs. uden infinitivendelse. Som eksempler kan nævnes fx *bleg(e)plads*, *blandfoder*. Eksemplerne beviser, at der ved dannelsen af komposita, der består af et verbum som første led og et substantiv som andet led bruges stammer, dvs. man fjerner infinitivendelsen *-e*, uanset om der bagefter indsættes et fugeelement fx *-e-*. De to komposita har det tilfælles, at der ikke altid bruges et *-e-*.

Førsteleddet i *klapperslange* stemmer ikke overens med infinitiven *at klapre* (sml. *klapper-* – *klapre*). Her sker der en nominalisering, og det er svært at forsvare tesen om, at *klapperslange* består af verbum + substantiv. Jeg vil betragte dette kompositum som bestående af subst. + subst. Man kan således tolke, at det drejer sig om en slange, for hvilken det er karakteristisk at have en klapper, og ikke en slange, der klapper.

I eksemplet *ordrebog* kan man på den ene side sige, at *ordre* er en verbalform med fugen *-e-*, men på den anden side har vi at gøre med to substantiver. Aa. Hansen (sml. 1967 II: 315) angiver i kapitlet om komposita af typen verbum + substantiv eksemplet *anretterbord*, som han forklarer som en analogidannelse. *Skrivebord* er den ene form, men der findes ved siden af verbet også et nomen agentis – *skriverbord*, der tidligere var en almindelig form, men som anses for forældet. Man kan fortolke den første form som et 'bord for en skriver', for

tidligere var kunsten at skrive ikke så udbredt. I dag betragter man det som et møbel, man skriver ved.

Om komposita som *mødereferat*, *rejserapport* skal betragtes som konstruktioner af typen subst. + subst. eller verbum + subst. kan vel diskuteres. Jeg opfatter dem af semantiske grunde som subst. + subst. I tilfælde af *hyggestund* kan man diskutere, hvilken ordklasse leddet *hygge-* tilhører. Det er ikke til at vide, om det drejer sig om et verbum eller et substantiv. Der kan være tale om begge dele. Det samme gælder for komposita af samme type, som fx *plejehjem*.

I *sygehus* betragter jeg stammen *syg* som et deadjektivisk substantiv, der betegner *en syg*, altså en person. Substantivet *syge* kan betyde 'sygdom'. Om sammensætningen *sygehus* skal betragtes som et 'hus for de syge (mennesker)', eller 'hus for syge (hvor syger behandles)' kan vel kun afgøres historisk. Forklaringen af sammensætninger med *syge* som første led i *Politikens Nudansk Ordbog* (1999: 1362) fremmer ikke fortolkningen. *Sygeforsikring* defineres fx som 'en forsikring mod økonomisk tab som følge af sygdom'; *sygehjælper* 'som en person som deltager i den daglige pleje af syge mennesker sammen med og under ledelse af sygeplejersker'. I tilfælde som *arbejds-* er det ifølge Aa. Hansen (sml. 1967 II: 318) klart, at det drejer sig om et substantiv. Etymologien af substantivet "*arb/ejd+e* (< nedertysk *arbeit*), som erstatter middeldansk *ærvithi* 'arbejde'", og betydningen af komposita med *arbejds-* som førsteled viser, at det kan være tilfældet, men formen *arbejd(-s-)* er trods alt afkortet af enten *et arbejde* eller *at arbejde*. Aa. Hansen har nævnt, at der findes en konkurrence mellem verber og substantiver, der har verbalt indhold, og som stammer fra samme stammer. Det er derfor ikke nemt at afgøre, om førsteledet hører til den ene eller den anden ordklasse. Dette bekræfter Aa. Hansen (sml. 1967 II: 316), idet han skriver: "I ikke få tilfælde kan det ikke afgøres om førsteledet hører til verbet eller et dermed sammenhørende substantiv." I denne slags tilfælde må det være betydningen og den udenomsproglige virkelighed, der gør sig gældende.

Et andet problem dukker op ved komposita, som fx *kortform*, der kan betyde 'i form af kort', 'en kort form', 'form til kort' mm. Hvad det betyder, er i første omgang sekundært. Man skal først finde ud af, om *kort-* fungerer som adjektiv eller substantiv i sammensætningen. Her er betydningsforskellen meget stor. Konteksten spiller her den afgørende rolle. Ellers ville det være for farligt at fortolke.

Andre eksempler med *kort-* som førsteled: *kortbog*, *kortbølge*, *kortbølgesender*, *kortvarer*, *kortfilm*, *kortgiver*, *kortgivning*, *korthed*, *korthornskvæg*, *korthus*, *korthårsfrisur*, *kortkunst*, *kortlægning*, *kortprosa*, *kortslutning*, *kortspil*, *kortspiller*, *kortstråle*, *kortsyn*, *korttegn*, *korttelefon*, *korttog*.

Med tiden kan det ske, at et kompositum ændrer form. Det kan ske, at et led skifter ordklasse, men betydningen forbliver den samme, fordi begge stammer fra samme rod. M. Køneke (1989:154) nævner eksempler med *døbe* og *syng*. Eksemplerne på venstre side står anført i *Ordbog over det Danske Sprog* (1919–1956) som "nu næppe brugelige" eller "forældet":

døbeattest > *dåbsattest*,
døbekjole > *dåbskjole*,
døbedag > *dåbsdag*,

syngelærer > *sanglærer*,
syngestemme > *sangstemme*,
syngetekst > *sangtekst*.

Som man kan se, bliver verbale former erstattet med substantiviske i moderne dansk. Den generelle betydning bliver ikke ændret, men denne udvikling viser måske en tendens til en større præcisering.

Et andet spørgsmål, som er forbundet med bindeelementer, er, om fordobling af udlydskonsonanten skal betragtes som et fugeelement, eller om fænomenet kun skal fortolkes morfonologisk (kort vokal – dobbeltkonsonant). Ved eksempler med *skat-* som førsteled bruges stammen næsten kun i betydningen 'Schatz' i tysk, selvom man i et tilfælde har frit valg mellem *skatkiste* og *skattekiste*. Former med *skat* (ty. 'Schatz') bruges for det meste uden bindebogstav (fx *skatmester*, *skatkammer* eller *skattejagt*). Alle øvrige eksempler, hvor *skat* forekommer i betydningen 'Steuer' i tysk, dannes ved hjælp af *-te-*, dvs. fordoblet *-t-* + *-e-*, fx *skattelettelse*, *skatteklasse*, *skattekort*. Skal dette fænomen forklares morfonologisk eller ortografisk? Fleksion kan det næppe være, selvom der findes eksempler, der kunne tyde på det.

Noget lignende gælder for fx *kokelev*. I bøjningen forekommer fordobling af stamkonsonanten efter kort stamvokal for ikke at skabe forvirring mellem skrifts- og udtaleforholdet.

Dette skyldes, fordi *kokelev* har sideformen *kokkelev*, der i dag betragtes som den eneste korrekte. Formen *kokke* kunne være en flertalsform af substantivet *kok*, men vi har af semantiske grunde ikke at gøre med en pluralisform. Alle formerne (komposita) i *Retskrivningsordbogen* (2001) med *kok-* som førsteled, dannes med *-ke-*. (fx *kokkepige*, *kokkelærling*).

Denne konklusion er bl.a. mulig, fordi fx *nat* som førsteled ligner den anden. Vi har at gøre med *natteliv*, men der findes også *natmad*, *natkjole*. Formen *natte-* er ingen pluralisform af *nat*, for den hedder *nætter*, og skal derfor betragtes som et rent fonologisk-ortografisk fænomen.

Brugen af *æg* i komposita er også besynderlig, da man bruger formerne *æg-* eller *ægge-* ved dannelsen af nye komposita. Formen *æg-* er mere frekvent, men den anden bruges også, sml. *ægcelle*, *ægeksport*, *æggeleder*, *æggeblomme*, *æggehvide*, *æggeskal*, *ægkage*. Når man ser på *æg-* og *æggeleder* 'et eller to rørformede organer hos kvinder og hunnen hos dyr hvorigennem æggene føres fra æggestokkene til livmoderen'.

Retskrivningsordbogen (2001), *Politikens Nudansk Ordbog med Etymologi* (1999) og *Politikens Store Nye Nudansk Ordbog* (1997) angiver begge former som korrekte, mens formen *æggeleder* kun findes i *Dansk-Tysk Ordbog* (E. Bork 1987). I *Dansk-Tysk Ordbog* (E. Bork 1999) angives begge former dog.

Til sidst kan man sige, at der forekommer en fordobling af slutkonsonanten ved enstavelsesstammer, og de får altid bindebogstavet *-e-*. Der findes også komposita, i hvilke leddene forbindes med enten et fakultativt element uden betydningsdifferentiering fx *sand(s)korn* eller *butik(s)kæde*, eller hvor der kun kan bruges et bestemt fugeelement. Stammerne *produktion* eller *ret* ('domstol') forbindes kun med *-s-*:

produktions-, fx *produktionsapparat, produktionsforhold, produktionskollektiv, produktionsmiddel; rets-*, fx *retsbelæring, retsbetjent, retsbevidsthed, retsbog.*

Leksemet *rose* bruger altid og kun fugen *-n-* i komposita (*rosenolie, rosenkrans*).

Sammenfattende kan man sige, at der bruges følgende fugeelementer i dansk: *-Ø-* (nulmorfem), *-s-*, *-e-* (sjældnere også *-n-*, fx *rosenolie*, eller *-er-*, fx *pariserbøf*), og at de ikke anvendes efter et bestemt mønster eller en bestemt regel. Sommetider er der stammer, der kun eller næsten kun bruges med et bestemt fugeelement, men der findes ingen regler for det. Den eneste regel, dog heller ikke uden undtagelser (fx *dameskindtaske, kunstbogklub, fodboldbane*), er den, at hvis førsteleddet er en allerede sammensat konstruktion (kompositum, derivat), så bruges *-s-* før sidsteleddet (fx *korttidsarbejde*).

S. Kürschner (jf. 2005:107) har fundet ud af, at 92,2 % af de præfigerede førsteled forekommer med fugen *-s-* og kun 5,9 % med nulfuge. Når man tager de komplekse førsteled i betragtning, ser tallene anderledes ud. Fugerne *-s-* og nul nærmer sig hinanden – hhv. 54,2 % og 43,5 %, og de øvrige fuger udgør kun 2 %. Alt i alt dominerer nulfugen med 68 % i alle tilfælde, og *-s-*fugen er på andenpladsen med blot 27 %. Alle de øvrige fugeelementer udgør kun 5 %.

LITTERATURLISTE

- Bauer, L. 1978. Compounding the difficulties: A look at some nominal compounds in Danish. *Acta Philologica Scandinavica* 32, 87-113.
- Bork, E. 1987. *Dansk-tysk Ordbog*. 9. udg., 7. opl. København: Gyldendal.
- 1999. *Dansk-tysk Ordbog*. 11. udg. København: Gyldendal.
- Diderichsen, P. 1946. *Elementær dansk grammatik*. København: Gyldendal.
- Hansen, Aa. 1967. *Moderne Dansk I-III*. København: Grafisk Forlag.
- Galberg Jacobsen, H. & Skyum-Nielsen, P. 2007. *Dansk sprog. En grundbog*. København: Schønberg.
- Holt, J. 1956. Nogle bemærkninger om derivation i moderne dansk rigssprog. In: *Festskrift til Peter Skautrup*, 195-201.
- Kristensen, M. 1930. Lålands seensyder. *DF* 4, 71-73.
- Kürschner, S. 2005. Verfügung-s-nutzung kontrastiv: Zur Funktion der Fugenelemente im Deutschen und Dänischen. *Tijdschrift voor Skandinavistiek* 26(2), 101-125.
- Køneke, M. 1986. *Danske substantiviske kompositas natur, funktion og semantik*. (Utrykt) speciale, Københavns Universitet.
- 1989. Søvnbesvær & sovepiller. Om substantiviske komposita. *Danske Studier* 1989, 149-156.
- Morciniec, N. 1964. *Die nominalen Wortzusammensetzungen in den westgermanischen Sprachen*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

-
- Ordbog over det danske Sprog*. Grundlagt af Verner Dahlerup. Udgivet af Det Danske Sprog- og Litteraturselskab (1918–1956). København: Gyldendalske Boghandel. Nordisk forlag.
- Politikkens Nudansk Ordbog*. 2005. 19. udg. København: Politikens Forlag A/S.
- Politikkens Nudansk Ordbog med etymologi*. 1999. Bd. I-II, 1. udg.. København: Politikens Forlag A/S.
- Politikkens store nye Nudansk Ordbog*. 1996. Bd. I-II, 1. udg., 2. opl. (1997). København: Politikens Forlag A/S.
- Retskrivningsordbogen*. 2001. 3. udg., 4. opl. (2005). København: Dansk Sprognævn / Alinea A/S – Aschehoug Dansk Forlag A/S.
- Skautrup, P. 1968. *Det danske sprogs historie I-IV*. København: Gyldendal.